

Troels-Lund

En biografisk skitse

Henrik Gjøde Nielsen

Fortid og Nutid, marts 2003, s. 49-67

Troels-Lund gav med sit hovedværk *Dagligt liv i Norden i det 16. Aarhundrede* startskuddet til det, der er blevet betegnet som den første kulturhistoriske bølge i Danmark; en bølge, der indkredses af perioden ca. 1880-1920. Den anden kulturhistoriske bølge indtraf 1940-1945, og den tredje fra omkring 1960. Fælles for de tre bølger er en i intensitet svingende, men dog vedvarende interesse for og inspiration fra Troels-Lund, såvel hans hovedværk som hans i visse kredse berømte debat i 1894 om kulturhistorie kontra statshistorie med den prøjsiske professor Dietrich Schäfer. I mindre grad har interessen samlet sig om Troels-Lunds personlige historie og de begivenheder i denne, der har haft indflydelse på hans livsværk. Spredt rundt i mindre artikler, i opslagsværker og leksika og ikke mindst i erindringer og samtidige brevvekslinger findes oplysninger, der sammen kan give baggrunden for manden og værket. Det er denne personlige historie, der i den følgende biografiske skitse søges opridset.

Henrik Gjøde Nielsen, f. 1960, cand.phil. i historie fra Aalborg Universitet 1990. Desuden studier ved Institut for Kunsthistorie, Aarhus Universitet. Siden 1995 leder af Hals Museum. Har skrevet en række bøger, artikler og afhandlinger om kultur- og lokalhistorie, senest »*Fra tørv til natur*«, 2003.

Kulturhistorikeren Troels Frederik Troels-Lund, 1840-1921

Med sit monumentale hovedværk *Dagligt Liv i Norden i det 16. Aarhundrede*, der udkom første gang i tiden 1879-1901, søgte Troels-Lund at kortlægge næsten ethvert aspekt af det daglige liv i Renæssancen, såvel den materielle som den immaterielle folkekultur og i videre forstand Renæssancens danske mentalitetshistorie. Som den første gjorde Troels-Lund kulturhistorien til hovedsagen, og nedtonede behandlingen og til dels betydningen af den økonomiske og politiske historie. Med *Dagligt Liv i Norden i det 16. Aarhundrede* og de beslægtede, men mere ukendte værker, grundlagde Troels-Lund dansk kulturhistorisk viden-

skab, som med sine vildtvoksende forgreninger næppe kan kaldes en tradition på linie med den Erslevske, kildekritiske skole.

Troels-Lunds hovedværk, med alle dets fortrin og mangler, er forholdsvis kendt blandt både læg og lærd, og har siden det udkom første gang periodisk været genstand for interesse og behandling, først og fremmest af historiografisk observans, senest på yderst kompetent vis i Palle Ove Christiansens bog *Kulturhistorie som opposition*.¹ En behandling af manden og værket, der tager sigte på en lille, men vigtig del af den materielle folkekultur, er bl.a. givet af Bjarne Stoklund,² som også i andre sammenhænge har beskæftiget sig med Troels-Lund, og selv har jeg tidligere redegjort for et centralt, men overset arbejde af Troels-

Lund,³ som imidlertid er helt afgørende for forståelsen af forfatterskabet.

Troels-Lunds livsforløb er imidlertid relativt ukendt, og har tidligere kun sporadisk og kortfattet været gjort til genstand for en samlet fremstilling; dvs. det livsforløb, der også er af væsentlig betydning for forståelsen af livsværket og dets baggrund.⁴ En sådan personalhistorisk fremstilling skal forsøges i det følgende.

Barndom og ungdom, 1840-1870

Troels-Lund blev født i København den 5. september 1840 som yngste barn i den velstående kontorchef i Nationalbanken, justitsråd Henrik Ferdinand Lunds andet ægteskab. Henrik Ferdinand Lund var første gang gift med Petrea Kierkegaard, søster til Søren Kierkegaard, og anden gang med Anna Cathrine Lund, Henrik Ferdinand Lunds kusine. Troels-Lunds personlige bekendtskab med, og fascination af Søren Kierkegaard, der efter faderens andet ægteskab stadig kom i hjemmet, skal således for en dels vedkommende tilskrives denne familiære forbindelse. En anden ældre slægtning, der ligeledes skulle få betydning – om end af mere diffus karakter – for Troels-Lund, skønt de aldrig mødte hinanden, var faderens bror, naturforskeren og palæontologen P.W. Lund, der levede i Brasilien.⁵

Til de begivenheder i Troels-Lunds barndom, der også senere satte sig igennem i forfatterskabet, hører det forhold, at familien året efter Troels-Lunds fødsel, i 1841, lejede sig ind i Gamle Bakkehus, der senere skulle give titel og stof til Troels-Lunds litteratur- og åndshistoriske alderdomsværk *Bakkehus og Solbjerg*, bd. I-III, 1920-1922. Her havde Henrik Ferdinand Lund og familie sommerbolig de følgende 29 år. Skønt Troels-Lund som nævnt fødtes i en relativt velstående

familie, var rigdommen dog ikke så stor, at den fritog Troels-Lund for økonomiske bekymringer. Han måtte ernære sig og sin familie ved mere eller mindre tilfældigt arbejde frem til 40-årsalderen.

Året 1848 er en milepæl i både dansk historie og i Troels-Lunds liv. I Troels-Lunds erindringer *Et Liv*, der dækker hans barndom og ungdom, udgivet posthumt i 1924, er det kapitel, der omhandler perioden 1848-1850, præget af en national farvet efterrationalisering, som skinner igennem på flere måder, f.eks. i beskrivelsen af den offervilje som befolkningen, inklusive Troels-Lunds familie og han selv, lagde for dagen i forbindelse med den Første slesvigske Krig 1848-1851. Det bedste udtryk for denne bevægede barndomstid finder man det sted i erindringerne, hvor Troels-Lund giver udtryk for sin glæde over »*efter at have overskredet Støvets Aar*«⁶ at deltage i bestræbelserne på: »*at fremkalde frivillige Korps overalt i Landet, rede og skikkede til under Krig at støtte Hæren. Dette Arbejde er blevet kronet med Held langt ud over Forventning. (...) Men jo ringere jeg værdsætter min egen Betydning i denne Sag, des mere taknemmelig er jeg for, hvad der timestes mig: Endnu engang som gammel at have fået Lov til at genforømme Aanden fra 1848*«. ⁷

I de første år af skoletiden, fra 1846 til 1855, var Troels-Lund, angiveligt som følge af frihed og friluftsliv på Bakkehuset og i Søndermarken, med sine egne ord ganske doven.⁸ I 1855 ændredes hans dovenskab dog til flid, tilsyneladende som et resultat af dels en ret pludselig indskydelse om at følge brødrenes eksempel, af hvilke særligt Peter Lund havde markeret sig med flid i skolen og i Troels-Lunds bevidsthed, mens denne selv forsømte arbejdet til fordel for frihed; og dels oplevelsen af Søren Kierkegaards død i november 1855.

Fig. 1. Troels Frederik Troels-Lund 1840-1921. Fotografiet er formodentlig fra midten af 1850'erne, før Troels-Lund fandt sin livsbane som historiker og i den udkastede og gennemførte planen for det værk, der skulle give ham en central placering i dansk kulturhistorisk videnskab (Foto gengivet efter »Et liv«, 1924, s. 384).

Søren Kierkegaard fik stor betydning for Troels-Lund, såvel menneskeligt som filosofisk. Menneskeligt gennem familietilhørsforholdet og det mere intense venskabelige forhold mellem Kierkegaard og Troels-Lund, som i hvert fald sidstnævnte følte. Filosofisk kommer betydningen til udtryk i starten og slutningen af Troels-Lunds forfatterskab: Troels-Lunds doktordispu-

tats, der i øvrigt ikke vakte synderlig opsigt, *Om Sokrates's Lære og Personlighed*, 1871, var inspireret af Søren Kierkegaards interesse for Sokrates; også Søren Kierkegaard disputerede på en afhandling om Sokrates, 1841. Troels-Lunds sidste arbejde, det ufuldendte tredje bind af *Bakkehus og Solbjerg*, omhandler udelukkende Søren Kierkegaard.

Frem til sin død var Søren Kierkegaard en ven af Troels-Lunds familie. Da Troels-Lund besøgte Kierkegaard på dødslejet sammen med et par tilsyneladende mindre begavede eller i hvert fald mindre sensitive slægtninge, følte han en helt speciel samhørighed opstå mellem ham selv og den dødssyge Kierkegaard. En samhørighed, der var: »*som en himmelsk Aabenbaring, en Udstrømning fra Sjæl til Sjæl, en Velsignelse, der gød nyt Mod, Kraft og Forpligtelse i mig*«. ⁹

Denne oplevelse, samt de nærmest tumultagtige scener ved Søren Kierkegaards begravelse, ¹⁰ fik Troels-Lund til at fordybe sig i Kierkegaards skrifter, og skønt det kunne knibe med forståelsen er det primært i dette forløb, man skal søge årsagen til de følgende års flid.

I disse år begyndte den unge Troels-Lund tillige at skrive poesi, romantisk epigondigtning, samtidig med, at hans studier førte frem til studentereksamen i 1858. Ligeledes i 1858 begyndte han at studere teologi ved Københavns Universitet, mens han fortsat plejede sine interesser for græsk filosofi og senromantisk digtning. I 1859 debuterede Troels-Lund som skribent; han satte gang i en offentlig debat. Det skete ganske vist anonymt, under mærke, idet han i dagbladet *Fædrelandet* fik publiceret nogle artikler om onklen P.W. Lund og den urimelige behandling fra dansk side, som en enestående samling brasilianske fossiler – gaver fra P.W. Lund – udsattes for. ¹¹

Samme år indtraf en katastrofe for den unge Troels-Lund: hans mor døde. Dødsfaldet kastede Troels-Lund ud i en krise der af såvel personlige som nationale begivenheder blev yderligere forværret i løbet af 1860'erne, og først nogenlunde løst i begyndelsen af 1870'erne. Denne krise kommer bl.a. til udtryk i Troels-Lunds vaklende sind og ubeslutsomhed, ikke mindst i forbindelse med valg af livsbane. Val-

get af teologien som studium og dermed formodede levevej var tilsyneladende tilskyndet dels af indflydelsen fra Søren Kierkegaard, dels af modern, men nogen helhjertet indsats i studiet synes Troels-Lund ikke at have leveret. Imidlertid betød netop moderns død i 1859, at hendes ønske om, at de af hendes sønner der studerede skulle være præster, fik øget betydning for Troels-Lund.

Skønt næppe af hjertet, så dog tro mod moderns ønske, fortsatte Troels-Lund sine teologiske studier i de første år af 1860'erne, sideløbende med sine digteriske og filosofiske interesser. I samme periode udviklede han betydningsfulde venskaber med sine jævnaldrende i »Den Nutzhornske Bande«, der foruden Henning Frederik Feilberg Nutzhorn talte folk som Julius Lange, Georg Brandes og Harald Høffding. Betegnelsen »Den nutzhornske bande« skyldtes de nære og ofte livslange venskaber der etableredes i dette fællesskab, som mere var baseret på stærke personlige sympatier end på faglige fællesskaber, og ofte på trods af f.eks. modstridende politiske opfattelser. Bandebetegnelsen gav gruppen en vis musketér-aura, som dens medlemmer fastholdt livet igennem.

Da krigen mellem Danmark og Tyskland brød ud tidligt på året 1864, rev den Troels-Lund ud af den tågeverden af uhåndgribeligheder, med spredte studier og spredte interesser, som han hidtil havde befundet sig i. Før Den anden Slesvigske Krig brød ud, havde Troels-Lund ansøgt om udsættelse af sin militærtjeneste for at kunne læse til embedseksamen. I april 1864, efter krigens udbrud, betroede Troels-Lund imidlertid sin bror Peter Lund, at han overvejede at lade sig optage på Artilleri-Reserveofficersskolen. Peter Lund reagerede på idéen ved at hævde, at han i så fald ville lade sig hverve som menig. Denne erklæring fik Troels-Lund til at vakle, da

han aldeles ikke mente, at et sådant skridt burde tages. Skønt Troels-Lund tøvede, og Peter Lund således tilsyneladende havde opnået hvad han ville, meldte Peter Lund sig alligevel som menig, omkring den 20. april 1864. Også Troels-Lund søgte så at blive antaget, men var for sent ude: Alle pladser var optaget.

Peter Lund nåede frem til Sønderjylland i starten af juni 1864, og skrev flittigt og optimistisk til familien hjemme i sommerboligen Bakkehuset. Den 29. juni 1864 deltog Peter Lund i kampen nord for Kær på Als. Her blev han hårdt såret af en kugle, der trængte gennem den ene lunge og ryggen; han blev bragt til lazarettet på Sandbjerg Slot på Sundeved. Her fik han en tysk feltpræst til at skrive til sin familie. Omgående rejste Troels-Lund via Lübeck til Sønderjylland, hvor han var hos sin bror indtil han døde den 18. juli 1864. Peter Lund er begravet på Ulkebøl Kirkegård på Als.

Hvor Peter Lunds erklæring tidligere på året havde fået Troels-Lund til at tøve, betød Peter Lunds død, at Troels-Lund omgående og endnu engang meldte sig til hæren. Kort efter blev der imidlertid sluttet våbenstilstand, hvilket forhindrede Troels-Lunds deltagelse i krigen.

Det er en ganske udbredt opfattelse, at det er et resultat af mere eller mindre overdreven efterrationalisering, når Troels-Lund senere i livet betegnede 1864 som året, der betød et vendepunkt for ham udadtil pga. det nationale nederlag, personligt pga. Peter Lunds død.¹² Imidlertid må det slås fast, at katastrofen virkeligt var sket og at de, der oplevede den, var mærket af den resten af livet. Der hentes argumenter mod Troels-Lund i dette spørgsmål i den kendsgerning, at der gik flere år efter 1864, før han slog ind på historien som livsbane. Ganske vist gik der relativt lang tid efter 1864, før Troels-Lund fandt sit »kald« i histori-

en. Ikke desto mindre mener jeg, at Troels-Lunds historikervirksomhed med rimelighed kan have en betragtelig del af sin begrundelse i begivenhederne og oplevelserne i 1864. Dels må det huskes, at Troels-Lund i årene efter sin mors død og op til krigen efter alt at dømme befandt sig i en virkelig krise. Og dels må det huskes, at nederlaget i 1864 var et såvel nationalt som personligt nederlag for Troels-Lund; et nederlag, der for Troels-Lund kan have taget sig ud som endnu et skridt hen mod den familiære opløsning, der var begyndt med moderens død i 1859, og som i 1864 fortsatte med Peter Lunds død. Ligeledes har det danske nederlag ramt den nationale, konservative og kongetro familie Lund hårdt. Der er kort sagt tale om en række personlige og nationale katastrofer der rammer et menneske, som i troskab mod sin moders ønske er ved at udanne sig til præst, skønt Troels-Lund tidligt nærrede alt andet end varme og ortodokse tanker om kristendommen; en skepsis, som Troels-Lund udbyggede og skærpede gennem hele sit liv. Når Troels-Lund således mange år senere hævder, at 1864 gjorde ham til historiker, behøver det hverken at være efterrationalisering eller løgn. Forklaringen er nærmere den, at Troels-Lund efter 1864 stod med en række oplevelser, som han ikke vidste hvad han skulle stille op med; en række oplevelser, hvis betydning og konsekvenser først med tiden gik op for ham.

Skønt 1864 umiddelbart betød, at Troels-Lunds åndelige krise forværredes, trods hans vilje til et lyst sind, så modnede oplevelserne ham også til hans senere gerning. Og i øvrigt indeholdt året 1864 også positive elementer for Troels-Lund: Allerede til sin døende bror havde han betroet, at han var blevet hemmeligt forlovet med sin halvkusine, Sigismunda Tillisch.

I 1866, efter krigen havde fået »ham til at samle sig om et Embedsstudi-

um,«¹³ tog Troels-Lund endelig teologisk embedseksamen. Året efter, i 1867, udkom hans første bog, *Paa Vandring*, under pseudonymet Poul Vedel. Der er tale om en ret dårlig udviklingsroman, der meget symptomatisk tager udgangspunkt i tilbagetoget fra Dannevirke i 1864, og som lader hovedpersonen gennemgå en eksistentiel krise á la Kierkegaard. I 1868 blev Troels-Lund så gift med Sigismunda Tillisch, og de sidste år af 1860'erne anvendte han til fortsatte filosofiske studier, undervisning og manuduktion, formodentlig ud fra en forventning om en fremtid som universitetslærer i filosofi.

Allerede som skolekammerater havde Troels-Lund og Georg Brandes været nære venner; et venskab, som udbyggedes i »Den Nutzhornske Bande«. Ligesom Georg Brandes, og andre med ham, var overordentligt kritisk indstillet over for Troels-Lunds debutarbejde *Paa Vandring*, var det heller ikke megen sympati Brandes havde for Troels-Lunds ægteskab, om hvilket han havde en klar mening, åbenbart med en følelse af berettigelse, baseret på det lange og nære venskab. Opfattelsen var tilsyneladende, at man nu ikke længere kunne forvente sig noget særligt af Troels-Lund. I et brev til den fælles ven Emil Petersen, dateret den 20. januar 1869, skriver Georg Brandes: »Troels Lund er ogsaa gift, veed Du, med sin lille Trille, jeg besøgte dem en Aften, de vare meget venlige, men jeg priste mig lykkelig ved ei at skulle spille Tremandswhist med Kone og Svigerfader (en affecteret dum gl Hugaf) og ved at have bevaret saa meget bon-sens, at en Kvinde uden Aand, uden Ild, uden Begeistring, uden Sjælsadel og uden dette voldsomt forelskede, underkastende, ydmyge, omfavnende, i Ildsluer badende, i Taarer kysende og krystende Kvindelige aldrig, aldrig i Verden kunde fængsle mig, endsige binde mig, endsige tage Pustet ud af Næseborene paa mig. Og hvad

andet bliver vel Enden paa Troels! Hvor kan man bevare den hellige Gnist i en triviel Menage«.¹⁴

Helt så galt gik det nu ikke, hvilket de følgende år skulle vise.

Manddom, 1870-1901

Efter at Troels-Lund i sin ungdom havde forsøgt sig i æstetik, poesi, filosofi, teologi og endog naturvidenskabelige studier, begyndte det efter 1870 at gå op for ham, hvad han skulle bruge sit liv til. Erkendelsen kom ikke med et slag, men voksede gradvist i styrke i de første år af 1870'erne. Allerede i disse år fremtræder den, i bedste fald, lidt lunkne indstilling til Troels-Lund som historiker. Andreas Frederik Krieger skriver i sin dagbog den 4. april 1871: »Nu skal Troels-Lund disputere om Sokrates; det var ham Wegener foretrak til Geheimearkivet, uagtet Bricka søgte pladsen«.¹⁵

Den stilling der – som Krieger antyder – lidt uretfærdigt var tilfaldet Troels-Lund, var en stipendiatstilling i Geheimearkivet, det senere Rigsarkiv. Troels-Lund tiltrådte næppe stillingen i forventning om at ende som arkivembedsmand, men nærmere af økonomiske grunde.

Stillingen fik imidlertid også andre end blot økonomiske konsekvenser. Under arbejdet på Geheimearkivet, der primært bestod i at gennemgå korrespondancer og domme fra det 16. århundrede, fik Troels-Lund: »efterhaanden Indtryk af, hvor stor Forskel, der var mellem de blot tørre historiske Fakta og de samme, belyste af alle de mange Biomstændigheder, der havde knyttet sig til dem. Den Fornemmelse blev levende hos mig, at man først egentlig forstod Hovedbegivenhederne gennem Kendskab til alle disse Smaating, som gav dem deres Præg«.¹⁶

Denne erkendelse gav Troels-Lund lyst til at arbejde med en fremstilling

Fig. 2. Troels-Lund fotograferet i 1885. Han var da 45 år gammel og midtvejs i udarbejdelsen af hovedværket Dagligt Liv i Norden i det 16. Aarhundrede (Foto i Det kongelige Bibliotek).

af nogle af forholdene i det 16. århundrede; en lyst, der resulterede i debuten som historisk forfatter med artiklen »Dommen over Christoffer Rosenkrans« i *Historisk Tidsskrift*, 1873. Det kan undre, at Troels-Lunds første historiske arbejder blev publiceret i *Historisk Tidsskrift*, idet en del passager indeholder elementer, som man faktisk ikke ved noget om, men som nærmer sig skønmaleri og fri fantasi. *Historisk Tidsskrift* som publikationsforum for Troels-Lund blev da også hurtigt lukket; en lukning, der blev muret effektivt til med C.F. Brickas opstramning af tidsskriftets linie i 1878.¹⁷ At Troels-Lund imidlertid allerede i 1873 havde et større arbejde i tankerne, fremgår af et brev til onklen P.W. Lund i Brasilien, dateret den 2. november 1873: »Jeg selv har det ved det Gamle eller rettere bedre end før, idet jeg – ligesom i fjor Warming – har fået et Stipendium paa 300 Rd. Aarligt i 4 Aar, hvilket har sat mig i Stand til ganske at opgive Informationerne, saa at jeg nu har indvundet 3 Timer daglig til Studierne. (...) Jeg har meget travlt med et større historisk Arbejde, hvis Udarbejdelse vil kræve flere Aar, men hvortil jeg har de fortrinligste Hjælpkilder, idet min stilling i Geheimearchivet aabner mig Adgang til en Mængde hidtil ukjendte og ubenyttede Actstykker«. ¹⁸

Dette »større historisk[e] Arbejde« skulle blive til *Dagligt Liv i Norden i det 16. Aarhundrede*. Senere udtalte Troels-Lund, at det dels var fascinationen af renæssancetiden, dels ønsket om at bidrage til den nationale genrejsning efter katastrofen i 1864, der blev afgørende for hans valg af historien som arbejdsområde.¹⁹ Dvs. et slags åndeligt svar på 1864-devisen om, at hvad udad tabes skal indad vindes.

Skønt Troels-Lund på dette tidspunkt ikke var specielt velstående, så brændte han tilsyneladende så meget for sit kald, at han i 1875 opsgav sin

stilling som arkivembedsmand for helt at hellige sig det historiske forfatter-skab. Resten af 1870'erne klarede familien Troels-Lund sig ved hjælp af foredrag, stipendier, lærervirksomhed osv., indtil arven efter faderen i 1875 og efter onklen P.W. Lund i 1880, der begge blev dygtigt anvendt til spekulation, gjorde Troels-Lund nogenlunde økonomisk uafhængig. Og efterhånden som årene gik, blev skribentintægterne af stadigt større omfang.

Troels-Lunds besynderlige og ret ubestemmelige placering på den politiske skala og mellem den nationale konservatisme og »Det moderne Gennembrud« markeredes ligeledes i denne periode. Georg Brandes begyndte i 1871 sine forelæsninger ved Københavns Universitet om hovedstrømninger i det 19. århundredes litteratur, og året efter stiftedes Litteraturselskabet eller Fritænkerforeningen, som Troels-Lund – tilsyneladende i et øjeblik ubetænksomhed – havde indvilget i at blive medlem af. Dette løfte trak han tilbage i et brev til Georg Brandes den 6. april 1872, idet han, som han skrev, frygtede at foreningen ville kræve en »Uniformitet i Anskuelsen«²⁰ som han ikke ville indordne sig under, ligesom han, skønt han så det positive i den frie tankes kamp mod sociale og religiøse fordomme, frygtede at denne frie tanke selv ville føre til nye ensidigheder og fordomme, hvorfor han rakte »Uniformen ubrugt tilbage«. ²¹

Denne dobbelthed i Troels-Lunds livsopfattelse, der ikke må forstås som manglende stillingtagen, bevarer og udbygger han hele sit liv, bl.a. i sit forhold til kristendommen. På den ene side kan man i visse af Troels-Lunds værker finde en på det nærmeste anarkistisk opfattelse af Gud og staten, mens Troels-Lunds stærke engagement i forsvarssagen placerede ham i selskab med stærkt nationalkonservative kræfter.²² Mest kontroversielt i samtiden, og samtidig med en stadigt

større folkelig yndest og udbredelse, stod vel Troels-Lunds revselse af kristendommen, der betød at protestanter tog stærkt afstand fra bogen *Livsbelysning*, 1898, 13. og næstsidsste bind i *Dagligt Liv i Norden i det 16. Aarhundrede*, mens den katolske kirke ligefrem satte *Livsbelysning* på »Index librorum prohibitorum,« dvs. fortællingen over farlige og forbudte bøger, som troende katolikker ikke må læse.²³

Op gennem 1870'erne udkom flere historiske arbejder fra Troels-Lunds hånd, og i samme periode håbede han på en universitetskarriere. I midten af 1870'erne var den kildekritiske skole i dansk historievidenskab, med Kristian Erslev i spidsen, endnu ikke slået igennem. Alligevel var holdningen til Troels-Lund ikke entydigt positiv. A. F. Kriegers dagbog for den 20. maj 1876 giver et godt indtryk af den forplumrede situation, i hvilken den danske historikerstand på dette tidspunkt befandt sig: »Fischer, som har jaget Joh. Lange bort, fordi han havde Betænkeligheder ved strax at flytte Samlingerne ind paa Musæet, interesserer sig nu for at faae Troels Lund til Docent i Historie (i alt Fald uden Løn). Historikerne er enige om at fraraade det. Erslev synes at indgive mere Forventning end de Ældre af den yngre Slægt. Fridericia seer i Alt et Honorarspm.; han truer (og Flere med ham) med ei at ville leve Bidrag til Hist. Tidsskrift, siden Honoraret ei blev forhøjet paa sidste Aarsmøde«.²⁴

At Fischer fortsat arbejdede for Troels-Lunds sag fremgår af Kriegers optegnelse for den 8. september 1876, ifølge hvilken Fischer vil søge finanslovsbevilling til Troels-Lunds ansættelse. Af optegnelsen den 10. september samme år fremgår videre, at Fischers plan formodentlig er at ansætte Troels-Lund som midlertidig docent.²⁵ At Troels-Lunds ønsker gik i retning af universitetsvirksomhed lod han selv

fremgå ved sit virke som opponent ved disputatsforsvar, således også ved Erslevs, ved hvilket: »Præses [høstede] megen anerkendelse (Schiern, Fridericia); men den fik dog sin tilbørlige Begrænsning ved Troels Lund og Holm«.²⁶

Endnu et forsøg på at indtage en professorstol gjorde Troels-Lund i 1883. I 1882 var Johannes Steenstrup blevet professor i »Nordens Historie og Antikviteter;« Troels-Lund blev ved den lejlighed forbigået. I 1883 blev et nyt professorat ledigt, og Troels-Lund søgte en sidste gang at bane sig vej til universitetet; blandt konkurrenterne var Kr. Erslev. Troels-Lund var klar over dette forhold. Hans argumentation for at blive valgt til embedet baserede sig derfor på den betragtning, at forskere, som blot udviklede deres videnskabelige evner på bekostning af de »formelle« – dvs. Erslevs type – kun var i stand til at udsondre og fremlægge kendsgerninger; en udsondring og fremlæggelse, der i sig selv ikke var til nogen verdens nytte. Disse kendsgerninger, udsondrede af det store råstof, af kilderne, måtte gøres nyttige, dvs. tilgængelige og forståelige for alle. Man måtte gå »kunstnerisk-videnskabeligt« til værks, og dette kunne Troels-Lund gøre. Pointen var, at: »så lidt som det bedst forsynede farvelager endnu er et portrætgalleri, så lidt er hint kritisk sigtede stof endnu en gengivelse af virkeligheden. Der hører i begge tilfælde kunstnerisk hånd til for af disse forudsætninger at frembringe et billede af virkeligheden«.²⁷

Ved professorbedømmelsen i 1883 blev Troels-Lund imidlertid kritiseret for mangel på videnskabelighed; man valgte Erslev, og Troels-Lund opgav tilsyneladende at tænke i universitære baner. En gryende anerkendelse af ham var det dog, at han i 1888 blev udnævnt til titulær professor.

Bortset fra en ganske perifer tilknytning til tidsskriftet *Det 19. Aarhundrede*, helligede Troels-Lund sig primært

Til Læsere

Et Skrift som dette er kun delvis Forfatterens eget Værk. For en lige saa væsentlig Del er det et Udtryk for den Tid, han tilhører. Et Folks Historieskrivning er dets Selverindring. Hver Tid — i Folkenes som i den enkeltes Liv — dvæler helst ved sin Art Minder. Derfor veksler Slægternes Historieskrivning.

Det er mit Haab, at naar ved denne Folkeudgave de nordiske Folks trehundredaarige Minder spred-

Fig. 3. Da en illustreret »folkeudgave« af »Dagligt Liv i Norden i det 16. Aarhundrede« blev udgivet klarede formålet med værket. Fortalen har en vis defensiv karakter, tydeligt præget af nederlaget i

og vækkes i endnu flere Sind, da
 da maa virke paa gode Minners
 Vis: diibe Fæm og Nøtids
 Fryk, gennem Smil vække Liv
 og trøstigt Forsæt, ægge til aaben-
 ertig Eftersanke, styrke de tre
 Brødre-folkes Livsmød og Tro paa
 eget Kuld og egne Evner.
 København Januar 1903.

Troels-Lund

sit historiske arbejde. Trods det personlige venskab med Georg Brandes blev »Det moderne Gennembrud« gennemført uden Troels-Lund. Derimod blev han tæt knyttet til forsvarssagen. I 1874 var han blevet ansat som lærer ved Hærens Officersskole, og her kom han i forbindelse med den forsvarsbevægelse, der blev så vigtig for Højre i de politiske kampe i 1880'erne. Både i bladet *Vort Forsvar* og i selvstændige publikationer skrev Troels-Lund dels aktuelt-politiske arbejder om forsvarsspørgsmålet, dels historiske artikler og afhandlinger, alt med udgangspunkt i en stærk nationalfølelse, som man ikke venter at finde hos en mand, der er udskalet af protestanter og på index hos katolikker for sin nærmest anarkistiske gudsopfattelse.

Skønt anerkendelsen af Troels-Lund bestyrkedes ved hans optagelse i den faste medarbejderstab på *Salmonsens store illustrerede Konversationsleksikon* i 1893, så var denne anerkendelse endnu på ingen måde fasttømret. Dette fremgår bl.a. af følgende uddrag af et brev fra Marcus Rubin til J.A. Fridericia, dateret den 20. oktober 1897: »Ihvorvel jeg ikke har noget godt at meddele, er det dog min Pligt at sige Dig, at Bricka er bleven Rigsarkivar. Sandsynligvis véd Du det allerede, men hvad Du maaske ikke véd er, at der var stærkt tale om den Skandale at tage Tr.-L. – i hvert Fald efter Kringelbach's Udtalelser til mig igaar. Kringelb. var meget irriteret netop over den Mulighed, der skal være bleven pousse-ret stærkt af Kongehuset«. ²⁸

Muligvis som et plaster på såret over endnu engang at være blevet forbigået, og muligvis også »pousseret« stærkt af kongehuset, blev Troels-Lund samme år udnævnt til kongelig ordenshistoriograf.

Anerkendelsen fra videnskabeligt hold slog endeligt – i det mindste formelt – igennem i 1901, da Troels-Lund blev medlem af Det kongelige danske

videnskabernes Selskab. Samme år udkom 14. og sidste bind af *Dagligt Liv i Norden i det 16. Aarhundrede*. Som 61-årig kunne Troels-Lund således se tilbage på sit hovedværk, der havde været 22 år undervejs, en mængde større og mindre artikler, afhandlinger og bøger, en række nederlag i sine forsøg på at indtage betydningsfulde videnskabelige embeder, berømmelse for sin ordduel i 1894 med den prøjsiske professor Dietrich Schäfer om kulturhistorie og politisk historie, og han kunne nyde en stadig større anerkendelse, modstræbende i videnskabelig sammenhæng, men uomgængelig i udbredelse og oplagstal, netop i kraft af sin »historiekunst«.

Alderdom, 1901-1921

Troels-Lunds aktiviteter i det første tiår af 1900-tallet var, foruden det historiske forfatterskab, præget af arbejdet som ordenshistoriograf og af arbejdet for forsvarssagen, som formand for Centralkomiteen for frivillige Korps. Desuden var Troels-Lund indtil 1912 medlem af komité og forretningsudvalg for Dansk Folkemuseum.²⁹ Perioden fra ca. 1910 til 1921 var dels præget af arbejdet med at skrive erindringer, der udkom posthumt under titlen *Et Liv*, 1924, dels af arbejdet med alderdomsværket *Bakkehus og Solbjerg I-III*, udgivet 1920-1922. Han nåede at se første bind udgivet. Samme dag han afleverede manuskriptet til andet bind til trykning døde han, mens tredje bind forelå ufuldendt og ubearbejdet, men blev bragt i trykfærdig stand af Knud Fabricius.³⁰

I samme periode blev det fastslået, at Troels-Lund havde sin plads også på det historievidenskabelige parnas; hans eksistens og betydning blev om ikke anerkendt så dog erkendt i den kildekritisk orienterede del af historikerstanden. Da Kr. Erslev holdt sin

rektortale ved Københavns Universitet i 1911, senere udgivet under titlen *Vort Slægtleds Arbejde i dansk Historie*,³¹ havde han også et par venlige ord til Troels-Lund. Det var måske pæne, nødvendige ord ved en festlig lejlighed. Mere betegnende for holdningen til Troels-Lund blandt tidens førende faghistorikere er nok Marcus Rubins ord i et brev til Erslev, dateret 28. december 1916; et brev, der også er interessant ved at referere til en beundrende omtale af Troels-Lund fra Erslevs side, hvilket i nogen grad er overraskende. Den Marcus Rubin, der tidligere tog så stærkt afstand fra Troels-Lund, skriver til Erslev: »Gaar jeg nu med et Spring over fra Udland og Fortid til Indland og Nutid, finder jeg af nuværende Historikere i V.S. [Videnskabernes Selskab] Troels-Lund, Steenstrup, Erslev og Rubin. Selv om vel endel af T.-L.'s Værk er Digt og forbandet Løgn, vil han, som Du en Gang har bemærket, leve, naar vi andre er døde; det vil han paa Grund af Stoffets Ejendommelighed og Rigdom og paa Grund af Forfatterens Frodighed i Tanke og Finhed i Kunst«. ³²

Troels-Lund bevarede til det sidste sit lyssyn og sin dobbelthed i livsanskuelsen. Den 12. september 1920, et halvt år før sin død, opsummerer han denne dobbelthed i et brev til Georg Brandes, måske nok lidt for ukritisk hvad angår forholdet til denne: »Vi har jo, som Du siger, haft samme Udvikling, mødt samme slags Modstand, delt lignende Skæbne. Vi hører til samme »Aargang« i dansk Aandsudvikling. Men samtidig har vi været højest forskellige, hvad der naturligt med Aarene er traadt tydeligere frem. Desuagtet har vi fulgtes ad, ikke haft noget literært Sammenstød, end ikke nogen Rivning, ikke saa meget som blot et skarpt Ord imellem os.

Jeg troer, at dette engang i Tiden vil blive lagt mærke til som noget underligt og uforståeligt.

Vi kender Grunden. Trods al vor Forskel i Anlæg, Dannelse og Karakter har der lige fra vor Ungdom hersket en gensidig indbyrdes Agtelse, Tillid, Interesse og Hengivenhed, der fandt sit udtryk i Mottoet: »elsk mig lidt, men elsk mig længe.«

Det er denne Modsætningernes Harmoni, denne de forskellige Eneres gensidige Sympati og samstemte Forstaaelighed, som jeg regner for den fineste æteriske Olje i den Kultur og Venskabsform, vi som unge tilegnede os. Den har ikke tabt sig i 60 Aar.

*Det er denne Trofasthed, denne milde Beherskethed, denne trygge Hjemlighed, dette rolige Vidsyn i Venskabet – dobbelt vanskeligt for en ildfuld og skarpskaaren Personlighed – hvorfor jeg af Hjertet takker dig.«*³³

Dette brev er ikke blot interessant ved at pointere Troels-Lunds vedholdende dobbelthed i livsanskuelsen, in casu mellem national konservatisme og »Det moderne Gennembrud,« men også ved opsummeringen af forholdet mellem to meget forskellige og meget centrale typer i en vigtig periode i dansk åndsliv.

Konsistent og vedholdende som forholdet mellem Troels-Lund og Georg Brandes, kan Marcus Rubins forhold til Troels-Lund ikke siges at være. Den 16. juli 1920 overvejer Rubin, hvorvidt han skal skrive under på en lykønskingsadresse til Troels-Lund i anledning af dennes 80-års fødselsdag. I et brev til Erslev den 16. juli 1920 anfører Rubin, at bortset fra, at han nærer store videnskabelige betænkeligheder ved Troels-Lunds historieskrivning, og bortset fra, at Rubin også har personlige betænkeligheder, så finder han, at Troels-Lund: »i adskillige Henseender [er] en betydelig Forfatter og frem for alt en betydende Forfatter, og det vilde vist være smaa- ligt ikke at give sit Navn: han vil leve, naar jeg længst er død. Jeg vil gøre mig det let: ganske følge dig«. ³⁴

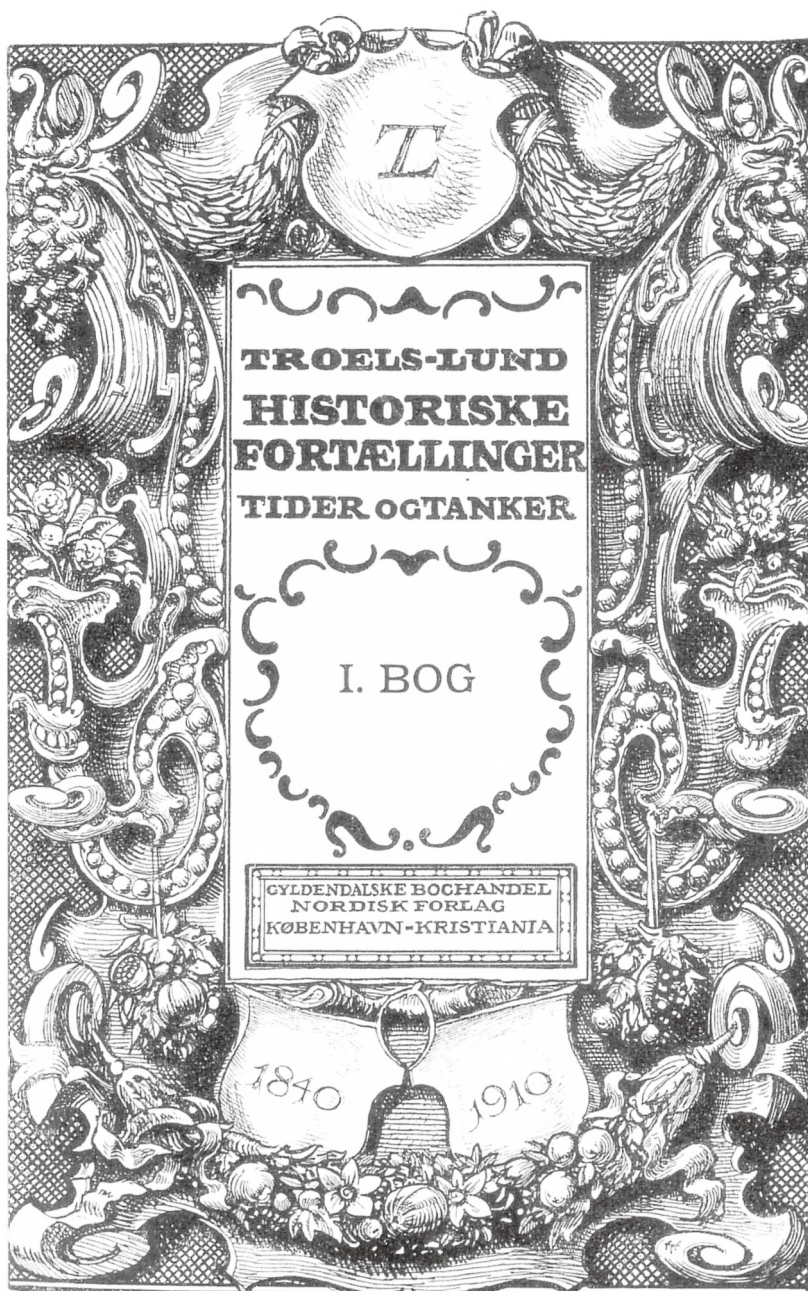

Fig. 4. Et mindre kendt værk af Troels-Lund er hans næsten – samlede arbejder *Historiske Fortællinger – Tider og Tanker*, der udkom i fire bind fra 1910 til 1912. Værket bar omslag og titelblade af Hans Tegner.

Svaret lader ikke vente på sig. I et brev fra Erslev til Rubin, dateret den 17. juli 1920, skriver Erslev, at uanset hvad han måtte have at indvende mod Troels-Lund, så vil han skrive under. Af samme brev fremgår, at det faktisk

var Erslev der foreslog, at Troels-Lund blev optaget i Videnskabernes Selskab, angiveligt ud fra en erkendelse af, at ganske vist har solen pletter, men det vigtigste er dog, at der er en sol.³⁵

Efter Troels-Lunds død den 12. februar 1921, skriver Rubin atter til Erslev og udtrykker i dette brev, dateret den 15. februar 1921, sin forundring over, at filosofen Harald Høffding men ingen historikere i Videnskabernes Selskab vil holde mindetale over Troels-Lund, ligesom Rubin beklager, at han ikke kan deltage i mødet, »ikke mindst for at hædre Troels-Lund's Minde«. ³⁶ Resultatet af denne ret skarpt formulerede henvendelse blev, at både Høffding og Erslev holdt mindetaler over Troels-Lund. Rubins argument er, at det for udenforstående ville se ud som om danske historikere ikke ville medregne Troels-Lund som fagfælle, og at: »For Selskabets egne Medlemmer er det besynderligt, at en Historiker, der har indtaget en saa udmærket og fremtrædende Plads blandt vort Lands Historieskrivere, ikke findes værdig til en Omtale af Fagfællerne«. ³⁷

Således glider Marcus Rubin fra at være en af Troels-Lunds skarpeste kritikere til at være den, der satte i stand, at det blev Kristian Erslev, der som historiker holdt mindetalen over Troels-Lund i Videnskabernes Selskab. ³⁸

Noget af det, der ikke ændrede sig over tid, var Troels-Lunds forhåbninger til Danmark og danskheden, set i den særlige skygge af året 1864. Da grænsedragningen i Sønderjylland på ny skulle foretages efter Den første Verdenskrig, havde Troels-Lund håbet, at i det mindste Flensborg ville tilfalde Danmark. I 1920 mødte G. Brøchner-Mortensen, der ofte havde været gæst i det Troels-Lund'ske hjem, så Troels-Lund i en øde gade i det ellers flagsmykkede og feststemte København. Brøchner-Mortensen omtalte den flagsmykkede by og den lykkelige genforening for den gamle, lidt duknakkede Troels-Lund. Svaret var: »Jeg vilde nu hellere, at vi havde fået noget mere«. ³⁹

Et liv

Jeg har i det foregående søgt at skildre nogle centrale dele af Troels-Lunds liv, der i forskellig forstand har haft indflydelse på hans værk. Blandt de både personlige og nationale faktorer, der på forskellig vis må siges at have haft indflydelse på hans arbejde, er begivenhederne i 1864, i forbindelse med hvilke også Troels-Lunds engagement i forsvarssagen må ses. Begivenhederne i 1864 fik således både en direkte (dvs. forsvarssagen) og en indirekte (dvs. formålet med forfatterskabet) indflydelse på Troels-Lunds forfatter-skab, idet han opfattede *Dagligt Liv i Norden i det 16. Aarhundrede* som en gave til trøst og styrke for det danske folk. En konsekvens heraf var det også, at Troels-Lund netop søgte at indkredse det særlige danske eller nordiske lys i Renæssancen, som dette kom til udtryk i både den materielle og den immaterielle folkekultur. Denne bestræbelse placerede Troels-Lund i opposition til såvel den kildekritiske, Erslevske skole i Danmark, som til den dominerende tyske – eller prøjssiske – historieskrivning, statshistorien, repræsenteret ved Dietrich Schäfer, med hvem han udkæmpede en videnskabeligt ensidig, men polemisk forbil- ledlig duel på ord i 1894. ⁴⁰

Mens begivenhederne i 1864 fremtræder som både nationalt og personligt betonedede faktorer, dvs. oplevelsen af Danmarks nederlag og af broderens død, kan man på det mere entydige personlige og familiære plan spore tidlig indflydelse fra markante personligheder. Onklen P.W. Lund, som i dag primært er kendt som romanfigur, hovedpersonen i Henrik Stangerups *Vejen til Lagoa Santa*, kom for den unge Troels-Lund til at stå i et både mytisk og mystisk lys; den store ener, der fristede en primitiv tilværelse ved sin søgen efter fossiler i Sydamerikas huler, som gav afkald på den civiliserede

Fig. 5. Den gamle
Troels-Lund sammen
med et barnebarn, fo-
tograferet omkring
1920 (Gengivet efter
»Et Liv«, 1924, s.
322).

verdens bekvemmeligheder, mens den samme verden på sin side vendte ham ryggen. Troels-Lunds første fremtræden for offentligheden var et resultat af dette forhold, og sandsynligvis er såvel pseudonym som titel på Troels-Lunds første bog, *Paa Vandring* af Poul Vedel, en skjult hyldest til onklen P.W. Lund. Indflydelsen fra Troels-Lunds anden »onkel,« Søren Kierke-

gaard, kom bl.a. til udtryk i Troels-Lunds valg af disputatsemne, og i tredje bind af hans alderdomsværk, *Bakkehus og Solbjerg*.

Når der ses bort fra duelarbejdet *Om Kulturhistorie*, 1894, var det meget lidt Troels-Lund engagerede sig i nogen form for »offentlighed« eller offentlig debat i sin samtid. Han gav i visse tilfælde, som i forbindelse med

forsvarssagen, sin mening til kende, men i øvrigt uden at indlade sig i polemik om aktuelt-politiske spørgsmål.

Skønt Troels-Lund havde en vis personlig tilknytning til Georg Brandes, og skønt også Troels-Lund kan betegnes som skarp og velformuleret fritænk, specielt i de værker, der blev udgivet omkring år 1900, kan han ikke regnes blandt »Det moderne Gennembruds« mænd, konservativ som han i visse sammenhænge var. Men trods denne konservatisme udviklede han en til tider næsten anarkistisk opfattelse af den politiske stat, ligesom hans holdning til kristendommen udviklede sig til en skarp afstandtagen, ikke mindst befordret af Reformationens sorte djævelslære, dens »forræderi« mod den naturlige, oplysende og frigørende Renæssance.

På trods af stigende officiel anerkendelse, viser bl.a. de samtidige brevsvekslinger, at anerkendelsen var betinget, sandsynligvis fordi Troels-Lund i så høj grad var placeret – og placerede sig – udenfor det universitære, videnskabelige historikermiljø, såvel teoretisk og metodisk som politisk. Teoretisk og metodisk fordi Troels-Lund vægtede kulturhistorien og den »kunstneriske« fremstilling frem for den politiske historie og den »videnskabelige« fremstilling, og politisk bl.a. via sit engagement i forsvarssagen.

Da Troels-Lund døde den 12. februar 1921, kun godt et døgn efter at det var konstateret at han var angrebet af bronkitis, var han over 80 år gammel, og havde et stort livsværk som historiker bag sig; et værk, der i udgangspunktet mere eller mindre tilfældigt kom til ham, og et værk, hvis bedømmelse i såvel samtid som eftertid er ret diffus og på mange måder præget af manglende helhedsforståelse. Særligt værkets mentalitetshistoriske aspekter fortjener således en dybere analyse og jævnføring med senere forsknings-

mæssige landvindinger. Det er imidlertid indiskutabelt, at *Dagligt Liv i Norden i det 16. Aarhundrede* blev startpunktet for den kulturhistoriske tradition i Danmark, for den første kulturhistoriske bølge.⁴¹ På trods af, at hovedparten af Troels-Lunds værk – særligt dets materielle del – ud fra et forskningsmæssigt synspunkt i dag må betragtes som forældet, og på trods af, at en del af værket er »løgn og digt,« så er det netop Troels-Lunds stærkt personlige og kunstnerisk suveræne hovedværk der gør, at han huskes som foregangsmanden i dansk kulturhistorisk videnskab.

Noter

1. Palle O. Christiansen: Kulturhistorie som opposition. Træk af forskellige fagtraditioner, 2000, særligt s. 49-83. Bogen er bl.a. anmeldt af Peter Henningsen i Fortid og Nutid, hefte 3, 2000, s. 230-231. Se desuden Peter Henningsen: Store og små historier. Samtale med Palle O. Christiansen om historisk antropologi og kulturhistorie, Fortid og Nutid, hefte 1, 2001, s. 57-70, særligt s. 60-61.
2. Bjarne Stoklund: Indledning til Ole Lunds manuskript, Ole Lund: Vestjyske bøndergårde i 1800-tallet, 1998, s. 9-26.
3. Henrik Gjøde Nielsen: Et oversat arbejde af Troels-Lund. Bidrag til dansk kulturhistories historiografi, Fortid og Nutid, bd. XXXVI, hefte 2, 1989, s. 113-120.
4. Spredte biografiske brudstykker findes i avis- og tidsskriftartikler, i leksikonartikler og i de lidt større men, med al respekt, stadig små og utilstrækkelige arbejder om Troels-Lund, særligt Knud Fabricius: Troels-Lund, 1921, og Erik Kjersgaard: Manden og værket, Troels Frederik Troels-Lund: Dagligt Liv i Norden i det sekstende århundrede, bd. 1, Land og Folk, Bønder og Købstadsboliger, 6. udg., 1968, s. 7-48. I min artikel er kun anført værker, der direkte henvises til. Varierende og afvigende opfattelser i forhold til denne artikel kan i særlig grad findes i de forskellige udgaver af Dansk Biografisk Leksikon. En analyse af hele Troels-Lunds forfatterskab findes i Henrik Gjøde Nielsen: Kulturhistorien & Historiekunsten. En analyse af Troels-Lund's forfatterskab, 1859-1921, Upubliceret specialeafhandling, Historiestudiet, Aalborg Universitet, 1989. I den-

- ne afhandling er det livsværket og mindre de biografiske og personalhistoriske aspekter der står i centrum. En udløber af denne afhandling er bl.a. et mindre personalhistorisk orienteret arbejde, som også indeholder visse historiografiske overvejelser, nemlig Henrik Gjøde Nielsen: Troels-Lund og A. D. Jørgensen, Sønderjyske Årbøger, 1990, s. 157-166. Det bør nævnes, at Troels-Lund i 1903 tog navneforandring fra Troels Frederik Lund til Troels Frederik Troels-Lund. Jeg anvender skrivemåden Troels-Lund, når undtages citater med anden skrivemåde.
5. P.W. Lund er hovedperson i Henrik Stangerup: Vejen til Lagoa Santa, 1981. Troels-Lund optræder som biperson i romanen, der sine steder er ganske virkelighedstro. Her anvendes udgaven fra 1992.
 6. Troels Frederik Troels-Lund: Et Liv. Barn- dom og Ungdom, 1924, s.149.
 7. Sst.
 8. Sst. s. 194-207.
 9. Sst. s. 238.
 10. Sst. s. 239-241. Tumultagtig tog det sig i det mindste ud for drengen Troels-Lund; helt almindelig var begravelsen da heller ikke.
 11. Affæren er glimrende gengivet i Stangerup som ovenfor anført, s. 251-252.
 12. Se bl.a. Kjersgaard som ovenfor anført s. 14.
 13. Møllerup: Lund, Troels Frederik, Dansk Biografisk Leksikon, X. Bd., 1896, s. 450.
 14. Morten Borup (udg.): Georg Brandes og Emil Petersen. En brevvæksling, 1980, s. 92. I udgaven af H. Fenger: Den unge Brandes. Miljø, Venner, Rejser, Kriser, 1957, s. 136, er parentes (en affecteret...) udeladt. Også Leo Tandrup: Troels-Lund, Troels, Dansk Biografisk Leksikon. 15. bd., 1984, s. 31, har en udpræget negativ holdning til Troels-Lunds kone og hendes betydning for og indflydelse på Troels-Lund; tilsyneladende baserer Tandrup hele sin afgørende opfattelse af forholdet på dette ene brev. Den specielt i forhold til Brandes modsatte opfattelse er omtalen af Sigismunda og Troels-Lund hos Harald Høffding: Erindringer, 1928, s. 82. Også Harald Høffding og Troels-Lund var barn- domsvenner, naboer på Gammeltorv i København.
 15. A. F. Krieger: Andreas Frederik Kriegers Dag- bøger, 1848-1880. bd. 5, 27.-31. Bog. 13. Juni 1870-21. Juni 1874, 1923, s. 156.
 16. C. C. Clausen: Professor Troels-Lund. (Steno- grafiske interviews XVI), Hver 8. Dag, d. 12/9 1903, s. 786.
 17. Palle O. Christiansen som ovenfor anført s. 81.
 18. Citeret efter Ellen Jørgensen: Danske Histo- rikere. Fra Saxo til Kr. Erslev, 1923, u.p.
 19. Clausen som ovenfor anført s. 787.
 20. Morten Borup (udg.): Georg og Edv. Brandes. Brevveksling med nordiske Forfattere og Vi- denskabsmænd bd. I, 1939, s. 370-371.
 21. Sst.
 22. Henrik Gjøde Nielsen: Kulturhistorien & Hi- storiiekunsten, 1989, s. 31, 107-115, 123-128; Samme: Et oversat arbejde af Troels-Lund, 1989, s. 116-118. Troels-Lunds isolerede situ- ation affødt af hans alt andet end entydige holdninger er bl.a. omtalt i Henrik Gjøde Nielsen: Troels-Lund og A. D. Jørgensen som ovenfor anført s. 162.
 23. Henrik Gjøde Nielsen: Kulturhistorien & Hi- storiiekunsten som ovenfor anført s. 121, 190.
 24. A. F. Krieger: Andreas Frederik Kriegers Dag- bøger. 1848-1880 bd. 6, 32.-35. Bog. 23. Juni 1874-31. Marts 1878. 1925, s. 147-148. Den Fischer, som Krieger indleder dagbogsnota- tet med at nævne, var Johan Christian Hen- rik Fischer (1814-1885), fra 1875 kultus- minister i det Estrupske ministerium, jf. N. Neergaard: Fischer, Salmonsens Konversati- onsleksikon, 2. udg., bd. VIII, 1919, s. 126-127.
 25. Som ovenfor anført s. 161-162.
 26. A. F. Krieger: Andreas Frederik Kriegers Dagbøger. 1848-1880 bd. 7, 36.-39. Bog, 1. April 1878-24. Juli 1880. 1925, s. 190.
 27. Erik Kjersgaard som ovenfor anført s. 30.
 28. Lorenz Rerup (udg.): Marcus Rubins Brev- veksling 1870-1922 bd. II, 1963, s. 107.
 29. Troels-Lund var i 1886 indtrådt i komitéen, og blev i 1904 ordinært medlem af forret- ningsudvalget for Dansk Folkemuseum, jf. Holger Rasmussen: Bernhard Olsen. Virke og Værker, 1979, s. 220, 219.
 30. Henrik Gjøde Nielsen: Kulturhistorien & Hi- storiiekunsten som ovenfor anført s. 147.
 31. Kr. Erslev: Vort Slægtsleds Arbejde i dansk historie. Rektortale ved Københavns Univer- sitets Aarsfest 16. November 1911. Med en Udsigt over hans litterære arbejder og uni- versitetsvirksomhed. Udgivet af Kr. Erslevs elever i anledning af hans 70aarige fødsels- dag 28. december 1922.
 32. Lorenz Rerup (udg.): Marcus Rubins Brev- veksling 1870-1922 bd. III, s. 285.
 33. Morten Borup som ovenfor anført s. 390-391.
 34. Lorenz Rerup som ovenfor anført s. 356.
 35. Sst. s. 357.
 36. Sst. s. 362-363.
 37. Sst. s. 362.
 38. »KrE [Kr. Erslev] beskæftiger sig [i sin min- detale] ret kritisk med T.-L. som historiker, mens H. [Harald Høffding] kalder sin – for øvrigt meget korte – tale for et bidrag til for- ståelse af T.-L.'s udvikling som historisk for- fatter.« Lorenz Rerup (udg.): Marcus Rubins Brevveksling 1870-1922 bd. IV, 1963, s. 341. Se i øvrigt Kr. Erslev: T. F. Troels-Lund, Oversigt over Det kongelige danske viden-

- skabernes Selskabs Forhandlinger. Juni 1920-Maj 1921, 1921, s. 39-53, og Harald Høffding: T. F. Troels-Lund, Oversigt over Det kongelige danske videnskabernes Selskabs Forhandlinger. Juni 1920-Maj 1921, 1921, s. 53-57.
39. G. Brøchner-Mortensen: Søndag. Minder fra det Troels-Lund'ske hjem, Gads danske Magasin, 46. Aargang, nr. 4, 1952, s. 278.
40. Henrik Gjøde Nielsen: Et overset arbejde af Troels-Lund som ovenfor anført s. 113.
41. Idéen om de tre kulturhistoriske bølger er formuleret af Vagn Wåhlin: Indledning, Historien i kulturhistorien. Kulturstudier 2, 1988, s. 7-24, særligt s. 9. Hvad den første kulturhistoriske bølge – også – medførte, gives der et godt og veldokumenteret eksempel på i Helga Mohr: Steder, hvor der leves og strides... Om forholdet mellem kulturhistorie og lokalhistorie i første halvdel af dette århundrede, Fortid og Nutid, hefte 4, 1996, s. 302-314.